

HERCEG JÁNOS

KITEKINTŐ

NAPLÓJEGYZETEK 5.

Megint Párizsban. Jóllehet minden a régi, mégis ezer változás ment végbe négy év alatt, mióta utoljára jártam itt. Ezek azonban mind olyan változások, hogy hozzátartoznak az élet természetes alakulásához. Még az idegenforgalom is más képet mutat, mint néhány év előtt. Most mintha sokkal több volna itt a japán, s egyáltalán az afroázsiai nép, de ezeknél is nagyobbra nőtt a németek tömege. A hatalmas és minden kényelemmel ellátott társasgépkocsik csak úgy ontják magukból a nyugalomba vonult pékmestereket vagy mic sodákat, az elhízott, hangos és olykor kicsit közönséges asszonyokat hatvan és hetven között. Végigvezetik őket a Louvre termein, ahol unottan ácsorognak, csak Mona Lisának van meg a szokásos hatalmas közönsége.

Mit lehet itt tenni? A világ modernebb lett, s már alig vannak hozzáférhetetlen pontjai. A termelés és fogyasztás óriás arányai között megnőtt a világlátás igénye is. A turistairodák ugyancsak megsokszorozták a forgalmukat. Versailles tükörtermébe nem lehet bejutni, s különben is elviselhetetlen a bábeli hangzavar és a testszag.

Mert Versailles-be is el kell menni megint. Nem szeretnék nagyképű lenni, s azt mondani, láttam már jó néhányszor. Aki zarándokútra megy Párizsba, mint én, ne tegyen kivételt semmiben. A királyok fényűzése kicsit talán furcsán hat a mai összkomfortos világban, úgyhogy érthető a két amerikai lány halk vihogása, amikor az idegenvezető XV. Lajos fürdőszobájának berendezését magyarázza. Hogy láncos kút vitte fel a vizet a padlásra, ott aztán a kazánban megmelegítették, illatossá tették, s úgy eresztették le a kádba ahol a fürdőmesterek már beszappanozták öfelését.

A lányok szépek és fiatalok. Szőke hajukat fiúszra nyírták, s hátukon cipelik minden poggyászukat, beleértve a hálózsákot, amelyet majd leterítenek egy kemping füves területén, miután felállították tökéletesen szigetelő sátrukat. A fiatalok százezrei járják így a világot, amelyben Párizs csak egy pont. Igaz, a legragyogóbb, a lehangulatósabb, a leginkább emberi melegséggel teli ebben a szegény Európában, amely mindenáron a múltjából akar megélni.

De hát mi másból él az ember? Hagyjuk figyelmen kívül a tapasztalatra építő filozófiát, az empirizmus tanításait, de akkor is itt vannak az emlékek, amelyek előttünk világítanak. Faragott rózsák és csavart oszlopok között állunk, az arany tompa fényében, a rokokó teljes tobzódásában. Az amerikai lányok tovább mennek majd, talán az Akropolisz alatt is sátrat vernek, esetleg megnézik maguknak a szerbiai kolostorok freskóit, aztán Velencét és Rómát, s nyugodtan repülnek haza, mint akik mindent láttak.

De hol vannak a virágok? Négy év előtt tulipántablák futottak le a domboldalakon, s a sárga rózsaeerdőt éles csíkokban szakította meg a tűzpiros krókusz. Most selymesre nyírott üdezőld pázsit foglalja el a virágágyások helyét, s csak a széleket szegélyezi valamilyen ismeretlen kék és fehér virág. De hát Versailles is olyan, mint egy állandó kiállítás, ahol lehetőleg kerülni kell az egyhangúságot. Ezért rendezik át időnként a tavak és

szökőkutak között elterülő virágszigeteket. Ahogy a Louvre gyűjteményeit cseréltetik.

Mindig van valami új a régi Párizsban. Most a fából épült operát mutatják, s előttünk újra öszesúgnak és felnevetnek az amerikai lányok, ki tudja, miért. Mert itt megint csupa arany minden, s a kagylók és bőség-szaruk tömegében észre se lehet venni az átmenetet a rokokóból a barokkba.

Lényeges változás tapasztalható a metró végtelen folyosójának muzsikusi között is. A hadirokkant harmonikást felváltották a gyermekzenekarok. Tízegynéhány éves fiúk és lányok, valamelyik zeneiskola növendékei tűnnek fel itt is meg ott is. Kottából játszanak és lábukkal lelkiismeretesen verik a taktust. Egy kis körben állnak, de a kör közepére ők is oda-dobtak egy sapkát: pour la musik.

Nem koldusok, nem szükségből zengik a melódiát, csak egy kis fagyira valót szeretnének összemuzsikálni. Tele van a sapka centime-okkal, itt-ott egy-egy frank is kifehérlik a honoráriumból. Távolabb, a Concorde tér egyik labirintusában magas, negyven év körüli szőke férfi gregoriánokat énekel mély baritonján gitárkísérettel. Hangja betölti az egész állomást. Mellette hosszú szőrű sárga kutya ül, s amikor bedobom egyfrankosomat a sapkába, mintha a kutya is bólintana.

*

Voltam a Bobúrban. Ennek a lármás, óriási propagandával kísért kiállítási központnak, amelyet George Pompidou emlékére alapítottak, már a külseje is meghökkentően érdekes. Mert nem épület ez a Rue Beaubourg sarkán emelt üvegéből, vascsövekből és traverzekből összeállított szerelvény, hanem csupán keret a különféle rendezvényekhez. A funkciója hozta létre, az állandóság minden megkötöttsége nélkül. Mintha itt váltották volna a lóra Walter Gropius álmát, amit a Bauhaus hirdetett, nemcsak minden építészeti hagyomány megtagadásával, hanem ami eddig elképzelhetetlen volt, az informel architektúra létrehozásával. Homlokzata nincs, üvegfalai elmozdíthatók, s mozgólépcsői talán jövőre tovább viszik az embert az eddigi öt emeletnél, hogy jobb híján ezt a régies és elavult szót használjam.

A Louvre-on nem lehet változtatni, annak ellenére, hogy háromszázötven éven át folyton változtattak rajta. A Louvre mindig a befejezettség tényével akart hatni, stílus és arany tökélyével, ami fontosabbnak látszott, mint a rendeltetése, ennél fogva külseje érezhetően rányomta bélyegét arra is, ami benne látható volt. Giotto kék angyalaira éppúgy, mint Braque mozaikszerűen részeire bontott barna hegedűjére. A Louvre a klasszicizmus törvényeivel merevített békés harmóniába korokat és irányokat. A Bobúr nem akar zavarni a jelenlétével.

Persze mindez egyelőre nem jár a biztonság érzetével. Az ember megszokta a falakat, a határokat kicsiben és nagyban, s itt mintha a szabad ég alatt volna, üveg és acél technikai intelmei ellenére a határtalanság űrhajójában. De nem egyedül és nem idegenül. Van ebben valami vidám könynyedség is, ahogy az üvegcsöveken át úszik az ember, mint valami akváriumban, míg odakinn a mindennapi Párizs megszokott élete folyik. Nincs kint és bent világ. S a Bobúr előtti tér látnivalói hozzátartoznak az egész attraktivitáshoz.

Az előcsarnokban Vasarely fekete vonalokból vágott portréja függ egy láthatatlan huzalon: Pompidou feje fény és árny tiszta, szintelen fényes játékában. Aztán egy legalább hat méter magas kerti törpe mosolyog az emberre Mikulás-bajszja alól, részben öngúnyként, részben a gyerekek örömére. A giccs határtalansága minden nagyképűség kigúnyolásával. S amíg az ember az emeleteket járja, a szabadon használható könyvtárt, ahol a XX. század teljes bibliográfiája is helyet kapott, aztán a kiállítási termeket, Kandinsky szalonját és a modern piktúra kezdetét a rengeteg egyéb látnivalóval, ki-kínézhat a Bobúr előtt folyó attrakciókra is.

Elet és művészet elválaszthatatlansága érződik az üvegalakon keresztül. Én itt is kénytelen voltam beosztani az időmet. És miután egy délután kevés ahhoz, hogy az ember a Bobúrban megközelíthetően mindent lásson, nem szólva a nagy lelki és szellemi teherbóráról, két kiállítást néz-

tem meg csupán. A modernnek fellépését Matisse-szal és Picassóval, mikor még többé-kevésbé megmaradtak a hagyományos festészet keretei között. A századelő első néhány éve jelentette a korfordulót, s az első világháború kitöréséig már minden készen volt. Itt érti meg az ember, milyen természetes volt a formai megújulás kényszere a katalizma már érezhető szelében, a „különös nyár-éjszaka” Ady látomásában. Darabokra tört a világ nemcsak a kubisták képein, a valóságban is.

Odakinn, a Bobúr előtti hatalmas téren nagy köröket alkot a közönség. Az egyik körben két bohóc produkálja magát, a másikban japán cselgáncsozók mutatják be tudományukat, a harmadikban fekete fürdődresszben egy fiatal, karcsú nő finom pantomimjét láthatjuk. Ezek csak műkedvelők persze, maszek alapon dolgoznak, de van valami pezsdítően új abban, hogy mindez szinte összefolyik. A nagyok a kicsikkel, az igazi művészet a műkedveléssel.

Mint egyébként az életben, a valóságban is.

*

Párizs fél kilenckor még néptelen. Illetve már alig látni embereket az utcán. A gyári munkások százezres tömegei reggel korán végighömpölyögtek az utcákon, aztán csend lett. S most még nem indult meg az újabb áradat, mert az üzletek is zárva vannak, a forgalom még várta magára. Ilyenkor már a kutyák is eltűntek, amelyeket reggel visz ki szokásos sétájukra a gazdájuk. Most csak a névjegyüket hagyták itt a járdán és a házfalak sarkán.

A Louvre déli kapujánál is csak egy-két őgyelgő, mint én. Akik nem bírták kivárni a fél tizet, mint én. Szeretek itt ácsorogni. Végignézni az egykori királyi palota udvarain egészen a diadalívig, s aztán leülni a lépcsőkre és várni, hogy kinyissák a kapukat. Ma szabadnapos vagyok. V. elment esőköpenyt venni magának, s mivel a nők nem szeretik, ha ilyenkor türelmetlenül sürgetjük őket, megint csak ide jöttem vissza, a Louvre-ba.

Megittam egy kávét a Mme Colette téren, amelyet most fedeztem fel. Talán nem is oly rég keresztelték el róla ezt a csöppnyi teret, amelyet zöld lombos fái még parányibbá tesznek, mert az én térképembe nincs beírva. Körülötte autóbuszok dolgoznak, mint asztmás öregurak, egy óra múlva kicsit távolabb egymásba ütköznek majd az emberek, itt csend lesz akkor is, elmélázásra való nyugalom a fák alatt, s a kis kávéház mindössze néhány asztalból álló teraszán a piros napellenző árnyékában. A királyok, a politikusok és forradalmárok széles bulvárokat kapnak, neki csak ez a tenyérnyi hely jutott. De hát nem is illene más a *Cinci* szerzőjéhez, aki annyi ártatlan bájjal ábrázolta a korai szerelem jelentkezését, a füledt és ügyetlen erotikát valami szent áhítattal körülrettegve, mintha mégiscsak ez a szerelem lenne a legszebb az ember életében. És a párizsiak nagyon megbecsülték és szerették ezért a nyíltságáért. Ha megjelent, élete vége felé már tolokocsiban, de gondosan kipirosított szájjal, egy-két hajtcincset is kacéran a homlokába húzva, a rendőr leállította a forgalmat, s fehér kesztyűs kezével intett: *S'il vous plaît, madame!*

De itt csigalassúsággal múlik az idő, átmegegyek hát megint a Louvre kapuja elé, majd betérek a román stílus templomba, megcsodálom a kobaltkék és vérpíros színekben átsütő napfényt a vitrázsokon, egy monoton basszus mormolása hallatszik a csöndben. Pedig sehol senkit sem látni, üres a templom, talán gyóntató barát ad feloldozást az elsutogott bűnökre, itt lisieuxi kis Szent Teréz szobra közelében, aki éppúgy hozzátartozik a francia romantikához, mint Madam Colette.

Most már azért elmúlt kilenc óra, s a Louvre bejárata előtt gyülekezik a nép. A teremörök is feltűntek az üveglablakok mögött, lapos kék sapkában, s a pultok mögött elfoglalták helyüket a katalógusokat és reprodukciókat áruló kisanszonyok. Felállunk a napsütötte lépcsőkről, felsorakozunk kettős sorokba, jobbról és balról is, s lassú léptekkel betödulunk.

Két óra szól a randevúm. Addigra már az étterem is felszabadultak valamelyest, mivel a franciák sietnek pontosan tizenkettőkor ebédelni. Négy óra itt a Louvre-ban nem tűnik soknak. Én azonban sose bírtam ki tovább. Persze, le kell mondani arról, hogy az ember egyszerűen sokat lásson.

En az impresszionistákhoz megyek. Igazán zavartalanul csak náluk tudok gyönyörködni. Koruk a nyugalom és béke kora volt, s mire művészetük átért Kelet-Európába és elterjedt a mélyebb társadalmi rétegekben is, ott már vége is volt. Nálunk akkor kezdett igazán tündökölni. Hát ez a vidék!

Es ezen nem lehet segíteni. Ahhoz, hogy az ember lépést tudjon tartani a korával, meg kell szüntetni a földrajzi távolságokat. Nem mondom, hogy nem szeretem a vadakat és akik utánuk következnek. Szívem szerint azonban mégis Cézanne, Monet és Renoir képei között érezem igazán jól magam, isten bocsása meg ezt a gyöngeségemet.

*

A forradalom sehol sem magánügy. Az oroszoké se volt az annak idején. Amikor az orosz anarchisták céltudatosabban kezdtek szervezkedni, Bakunyin rég Nyugatra vonult. És Lenin ugyancsak külföldről jött, hogy megadja a kegyelemdőfést a cárizmusnak.

Moszkva és Párizs kapcsolata a századelő éveiben és az első világháború alatt a költők és művészek egész életművére rányomta bélyegét. Persze, nem Repin és Verescsagin festészete fejtett ki hatást, hanem a franciák ragadták magukkal az oroszokat. Nem alárendelve őket a maguk modernségének, hanem velük együtt teremtve újat és eredetit. Kandinsky nélkül nem lett volna expresszionizmus, és a kubista szobor megjelenése is elképzelhetetlen Archipenko nélkül. De Chagall is ott volt már, s az ő jövés-menése Párizs és Moszkva között egy ideig még azt a látszatot keltette, mintha a forradalom minden művészi megújulásnak is a központja akart volna lenni. A Serapion testvérek, élükön Majakovszkijjal, ilyen jelekkel fordultak a nagyvilág felé.

„Ez már politika!” — mondja V. a megállapításnak nem csekély lekicsinyítő hangsúlyával, s kézitáskájának tükrében megigazítja a haját, mert az arcába hullott, amikor lehajolt egy üvegszekrény fölé, hogy elolvassa Anna Ahmatova levelét, már nem tudom kihez. Tovább sodródunk az orosz forradalmat megelőző időkben elmerülve, mert a kiállítás azt is megmutatja, miért volt még elkerülhetetlen a forradalom. Nem a nyomor példaképeivel a cárizmus alatt. A művészet kiszolgáltatottságával az orosz arisztokráciának. Gyönyörű csipkeruhák láthatók, aztán remek ötvösmunkák, némileg a bőség zavarát is érzékeltetve, mint amikor egy nép kiteszi a világot elé mindenét, amije van.

Mindenkihez! Mindenkihez! — szakítja félbe a lenini felhívás a cári, Oroszország százados idilljét, s a plakát előtt egész tömeg áll megilletődve, farmernadrágos fiúk és lányok, idegenek és párizsiak.

„Látszik rajtuk, hogy szimpatizánsok!” — jegyzi meg újra V., mire most én vagyok kénytelen megállapítani, hogy ez a feltevés aztán igazán politikai természetű. Mert miért ne állhatnának a plakát előtt eltűnődve azon, hogy mi volt Oroszország és mi lett belőle? A kapcsolat se máról holnapra szakadt meg Moszkva és Párizs között. A könyvek és fényképek még esztendőig bizonyítják Alekszej Tolsztoj ellenforradalmiságát, hogy aztán hazamenjen, s miután leleplezte önmagát, megírta a szocialista új-jaépités emberfeletti munkájának gyönyörű regényét. Ilja Ehrenburg pendlizett Moszkva és Párizs között. *Jeanne Dey szerelmét* még itt írta, de aztán a szovjet írók kongresszusán odafordult Joszif Visszarionovicshoz és nyájasan megkérdezte:

„Tavaris Sztálin, kak treba pizaty?”

„Pisite pravdu!” — felelte bölcsen a bajszos és mindenki tapsolt.

Lehet, hogy ezen is elgondolkoznak ezek a hipikülsejű fiatalok, anélkül, hogy a világba belekiáltott szó: Mindenkihez! Mindenkihez! csak valamit is veszített volna eredeti értelméből és jelentőségéből. Lenin alakja természetesen többször is előfordul a kiállításon, bronzban és olajban egyaránt, miközben Sztálinnak nyoma sincs sehol, már azért sem, mert még csak a forradalom nyitánya. Párizs és Moszkva között ekkor volt a kapcsolat a legerősebb, s a haladó világ rokonszenve is a legnagyobb.

Ami utána következett, inkább filmen látható. Miniatúr mozikban ül a közönség és nézi ezt vagy azt a témát. Témából és mozból elég nagy a választék. Beülnek valamelyikbe, mert órák óta bolyongunk, s már nem győzöm lábbal, de V. türelmetlenül sürget, hogy gyertünk ki a levegőre, mert hiszen mindezt eredetiben és a helyszínen láttuk. A filmeket csak nézzék azok, akik még nem jártak Moszkvában és Leningrádban, mint mi.

*

Párizst elárasztották az indokínaiak. Aruházakban, üzletekben a kiszolgáló személyzet, a Montmartre bisztróiban a pincérnők többsége sárga, alacsony és vékony csontú. Ha kitör a válság valahol a világon, azt elsősorban a nagyvárosok érzik meg. S Laoszban, Vietnamban és Kambodzsában elég régen kitört. Hogy miért Európába jönnek? Mert pillanatnyilag ez őt világrész legcsendesebb szigete. Még munka is előbb akad itt, mint Afrikában. És a menekültek jó munkások. Szerények és olcsón dolgoznak. A szállodák takarítónői kivétel nélkül vietnamiak. Csak a főnöknő francia vagy néger, de a feketék teljes jogú állampolgárok itt.

A menekülteket egy ideig mindenki sajnálja, aztán megunják őket, sőt meg is haragszanak rájuk. Épp azért, mert szerények, kevéssel is beérik. Nem vesznek részt a bérharokban, sőt sztrájk török, de hát mit csináljanak szegények. Egy hülye osztráknak most az az ötlete támadt, hogy az Egyesült Nemzetek vegyen valahol egy országot a menekülteknek, telepítse le őket, hogy ne legyenek hontalanok. Vannak területek, melyeket olcsón meg lehet kapni.

Belgrádi barátunk megállított egy vietnámi takarítónőt, aki már évek óta él Párizsban és jól beszél franciául. Megkérdezte, mit szólna egy új hazához, ahol többé nem menekültek, s olyan rendszert vezetnek be, amelyet akarnak.

— Nézze — mondta a sárga bőrű lány és letette a nagy fehér batyut az ágyneművel, amit a mosodába vitt le —, mi haza akarunk menni. Tegyek lehetővé a számunkra, hogy hazamenjünk.

— De hiszen maguk eljöttek a hazájukból! — csodálkozott a barátunk.

— Igen, muszáj volt, nem tehattünk mást — felelte a lány, mint aki nek már ki tudja hányadszor mondják ugyanezt. Felemelte a batyut és továbbment.

Könnyű volt megállapítanunk, hogy a válasz nem új. Ezt mondták a cári emigránsok, s ezt mondták Kossuth hívei.

— De az oroszok a maguk vad ellenforradalmiságában is népszerűsítették hazájukat a nagyvilágban — mondja a belgrádi. — Emlékszik Jushnijra, s a Kék Madárra? Emlékszik a doni kozákok kórusára? Vecsernyi zvon, vecsernyi zvon... Az orosz balettre, amelyet ők vittek el mindenhova? Vagy azt hiszi, Teodorakiszból az lett volna, aki lett, ha otthon marad? És a maguk Bartókjából! Falusi utcák árokpartján jegyeztette volna a népdalokat, mint az a másik, hogy hívják? Kodály?

Teljesen eltértünk a témától, átengedjük a genfi értekezletnek, s visszanezünk ötven évre, amikor Európába európaiak menekültek egyik országból a másikba, s közben nem túrték meg egymás között az egyenlőségi jelet, mert amíg a német zsidók a gázkamrákból való félelmükben húzódtak meg valahol, az orosz nagyhercegek — mert hiszen minden második annak adta ki magát — gondolatlanul pengethették a balalajkát Budapest, Belgrád, Bécs és Párizs kávéházaiban. Himzett rubaskában és a puha csizmaszárba túrt nadrágban.

— Rettenetes ez az ellentmondás! — kiált fel barátunk. — Bunyin itt Párizsban írta a korszak legszebb érzelmes regényét, *A szerelem szentségét* és ezerszer megbánta, hogy otthagyta hazáját. Naplójában feljegyezte, hogy szíves örömet lemondott volna a Nobel-díjról, csak még egyszer mehetett volna végig a Néva partján.

— És itt némult el örökre Bergyajev — mondom én, minthogy nincsenek örök igazságok még a hontalanság tekintetében sem. Mondhatnám, hogy itt írta meg egy magyar író, Földes Jolán több mint negyven év

előtt az emigránsok regényét. A *halászó macska utcáját*, amelyben a hontalanok ellentétes politikai nézeteik mellett is békésen éltek együtt. De hát barátom nem ismeri a magyar irodalmat, s nem tudja, hogy Földes Jolán regénye annak idején egy nemzetközi pályázat első díját vitte el, s Európa minden nyelvére lefordították.

— Ez nem ugyanaz! —kiált fel, mintha megérezte volna, mit akarok mondani, aztán el is hallgat mindjárt, mert jön vissza az iménti vietnami lány, s lapulva megy el mellettünk a lépcsőn új batyujával, amelyben a tiszta égyeneműt cipeli fel.

*

Nem tudtam, hogy Isac Singer gyermekmeséket is írt. Nem amióta Amerikában van. Ott már csak a felnőtt olvasókhöz fordult. A lengyel gettóban, ahol harmincéves koráig élt, zsidó parasztek között.

Tulajdonképpen nem is gettó volt. Legalább nem abban az értelemben, ahogy mi Európában a zárt zsidónegyedeket neveztük a városfalakon kívül, mikor még voltak városfalak és zsidók is voltak. Igaz, összezárva éltek, de legalább nemcsak egy fal vagy egy utca választotta el őket a teljes jogú keresztényektől. Tökéletesen paraszti életmódot folytattak, s úgy éltek, mint mindenütt a földművelők. Csupán a nyelvük, a németből elfajzott jiddis nyelv, és persze ami azzal együtt jár, hagyomány, szokás, viselkedés éreztette a különbséget köztük és az ország többi népe között Oroszországban, Lengyelországban és a történelmi Magyarország északi részein.

Szegény parasztyerekeknek írt tanulságos meséket Isac Singer. Nem misztikumba hajló, nem bölcsekedő, inkább vigasztaló meséket. Az ősrégi keleti parabolát a szegény szabóról, aki egy koldusnak akart ruhát varrni, ugyancsak átalakította a maga ízlése és igazsága szerint. Itt a szabóból suszter lett, a koldusból meg egy lusta kövér lány, akinek hiába csinálnak cipőt, nem bírja felvenni, mert mire készen lett a lábbeli, neki még kövérebb lett a lába. De amikor egy szép napon munkához látott, egyszerűen ráfért és gyönyörűen állt lábán a cipő. Így alakultak át korhoz és társadalmi valósághoz igazodva Singer keze alatt mind a zsidó népmesék.

Talán csak ez az időhöz való alkalmazkodás teszi, hogy mégse lett provinciális író, noha senkit se lenne szabad annyi joggal annak nevezni, mint őt. Nemcsak a lengyel földesurak birtokain élő szegény zsidó parasztság soraiban élő fiatal Isac Singerre illenek rá a provinciális író elmarasztaló jelzője. Igazság szerint a későbbi, Nobel-díjat nyert elbeszélőre is, hiszen éppoly bezárva él a sok milliós New Yorkban, mint annak idején a varsói gettóban, illetve, mint falusi tanító korában a zsidó parasztek között.

Mert a felhőkarcolók környezete nem oldhatta fel a nyelv gettószelemét, márpedig a nyelv minden irodalomnak egyetlen kifejező eszköze, alapanyaga és lényege. Ha angolul kezdett volna írni, mint az amerikai zsidó írók közül oly sokan, nem az lett volna, aki lett. Ha százszor is megmaradt volna a zsidó témáknál, mint például Saul Below.

Ahogy Például Tömörkényről se lehet elképzelni, hogy franciául írt volna. Vagy Tamási Aronról. Pedig legalább annyi egzotikumot hoztak magukkal, mint a gettóban élt Isac Singer. A szegény homokvilág írója még olyan emberi mélységeket is fel tudott tárni, hogy Tolsztoj is felfigyelt rá.

A nyelv azonban mégsem csupán közlési eszköz, hanem egy külön világot kifejező fenomén, amelyben a történelmi tudat megannyi eleme is megszólal. A dajkadal emlékeivel egy olyan népi mítosz, amely más nyelvi közegben már elvesztené erejét és varázsát. És minél messzebből szólnak meg ezek az emlékek, mint Isac Singernél a zsidó kultúra hatezer éves múltjából, annál több bennünk a közös emberi tartalom.

Szóval mégiscsak az, ami egzotikus jellegén túl is összeköt. A diaszpórákra tagolt régi kelet-európai zsidóság egészen kis népességű gettóban is megőrizte gazdag múltjának emlékeit és egy nagy nép szellemi attribútumait. Ezért lehet talán világirodalom belőle. Mert nem stílus és etnográfia a jiddis irodalom, legalább Isac Singernél nem az, s így fordításban sem veszti el ősi jussából eredő s közlendőiben is kifejezésre jutó ragyogó szellemét.